

Pràctiques agràries i codis de conducta a les possessions mallorquines. Conrar «a ús i costum...» (segles XVIII i XIX)

Agrarian practices and codes of conduct in Majorcan rural estates. Working the land «a ús i costum...» (eighteenth and nineteenth centuries)

per Antònia Morey Tous

Universitat de les Illes Balears

RESUM:

L'obligatorietat de respectar la clàusula *a ús i costum de bon conrador* és present, des del segle XVII fins a la primera meitat del segle XX, a la major part de contractes agraris de distintes àrees geogràfiques; entre les quals, Mallorca. No obstant això, els estudis sobre el significat d'aquesta expressió són minsos i, sovint, sorgeix el dubte de si es tractava d'un simple recurs retòric o de si la clàusula tenia més abast. En aquest article, a partir de la sistematització de fonts de distinta índole (contractes d'arrendament, plets, memòries agràries i documentació diversa de caire privat), es planteja la possibilitat que, almenys en el món de les possessions mallorquines (les grans propietats), aquesta expressió pugui ésser interpretada des de distints punts de vista: una prescripció agronòmica general, una indicació sobre el sistema de rotació de conreus i, fins i tot, una referència a una norma social basada en un codi d'honor.

PARAULES CLAU:

Contractes agraris, usos i costums, arrendataris i parcers, agricultura, segles XVIII i XIX, Mallorca.

ABSTRACT:

The compulsory nature of the clause known as *«a ús i costum de bon conrador»* («as is the customary practice of a good husbandman») is found, from the seventeenth century to the first half of the twentieth), in most agrarian contracts from various geographical areas, Mallorca amongst them. However, studies on the meaning of this expression are scant and often the doubt arises as to whether it was a simple rhetorical device or whether indeed the clause had a broader scope. In this article, based on the systematic treatment of various types of sources (lease contracts, lawsuits, agricultural reports and a variety of private documents), the possibility is suggested that, at least in the world of Majorcan "possessions" (the big rural properties), this expression may be interpreted from various viewpoints: as a general agronomical prescription, as an indication of the crop rotation system and even as a reference to a social norm based on a code of honour.

KEY WORDS:

Agrarian contracts, customary practices, lessees and tenant farmers, agriculture, eighteenth and nineteenth centuries, Majorca.

1. Introducció: fonts utilitzades i origen de l'expressió

En el món rural, l'expressió *a ús i costum de bon conrador, de bon pagès, de bon llaurador* o d'altres de semblants, associada a propietats de distintes característiques, a una tasca específica o a l'explotació d'una tipologia concreta de béns, s'ha emprat de forma generalitzada fins a mitjan segle XX. Aquest manament, en aparença un mer formulisme, s'anuncia de forma breu i, sovint, res no s'afegeix sobre el significat d'una prescripció que des de finals del segle XVII és present a la major part de contractes agraris de distintes àrees geogràfiques; tant de l'Estat espanyol com d'altres indrets.¹ En el cas de Mallorca, aquesta prescripció encapçala generalment la relació d'obligacions, que a l'inici dels seus respectius contractes, es comprometen a assumir els arrendataris de les grans explotacions (anomenades a l'illa *possessions*).² Per això, al nostre entendre, resulta interessant, encara que sigui

1. Les abreviatures i sigles més utilitzades són les següents: AC (Arxiu de la família dels arrendataris Calafat), AMP (Arxiu Municipal de Palma), AMS (Arxiu Municipal de Santa Maria), ARM (Arxiu del Regne de Mallorca), BPM (Biblioteca Pública de Mallorca), BSAL (*Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*), DCVB (A. M. ALCOVER i F. DE BORJA MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma, Moll, 1983, 10 vol.), P. (Protocol). Agraïxo els comentaris i suggeriments dels avaluadors anònims de *Recerques*.

En el cas de Castella, per exemple, R. ROBLEDO HERNÁNDEZ, «Los arrendamientos castellanos antes y después de la crisis de finales del siglo XIX», dins R. GARRABOU i J. SANZ (ed.), *Historia agraria de la España contemporánea*, vol. 2, *Expansión y crisis*, Barcelona, Crítica, 1985, 369-411; pel que fa a Catalunya, destaca l'obra d'E. SAGUER (ed.), *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2011; per a la comunitat valenciana, el llibre de J. R. MODESTO ALAPONT, *A ús i costum de bon llaurador. L'arrendament de terres a l'Horta de València (1780-1860)*, Catarroja, Afers, 1988. Fora de l'Estat espanyol, destaquem els estudis sobre la contractació agrària a Itàlia: el ja clàssic de G. GIORGETTI, *Contadini e proprietari nell'Italia moderna. Rapporti di produzione e contratti agrari del Secolo XVI a oggi*, Torí, Einaudi, 1974, 390-92; els del Mezzogiorno d'A. LEPRE, «Azienda feudale e azienda agrària nel Mezzogiorno continentale fra' 500 e 800», *Quaderni Storici* 34, 1980, 24 i s.; A. LEPRE, *Terra di lavoro Nell'Età Moderna*, Nàpols, Guida, 1978, 165-198; i F. ASSANTE, *Proprietà fondiaria e classi rurali in un comune della Calabria (1740-1886)*, Nàpols, Edizioni Scientifiche Italiane 1969, 33 i s. En el cas de França, i per posar-ne un darrer exemple, la contribució de G. BÉAUR, «Contrats d'exploitation et système de contrats dans la France d'Ancien Régime», dins G. BÉAUR, M. ARNOUX i A. VARET-VITU (coord.), *Exploiter la Terre. Les contrats agraires de l'Antiquité à nos jours. Actes du Colloque International tenu à Caen du 10 au 13 septembre 1997*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes - Association d'Histoire des Sociétés Rurales.

2. Diversos estudiosos han posat de manifest la invocació reiterada a aquesta prescripció en els contractes d'arrendament de Mallorca, entre els quals destaquen I. MOLL i J. SUAU, «Senyors i pagesos a Mallorca (1718-1860/70)», *Estudis d'Història Agrària* 2, 1979, 95-170; J. SUAU i PUIG, *El món rural mallorquí*, Barcelona, Curial, 1991; i A. ALBERTÍ i A. MOREY, «El funcionament d'una possessió mallorquina al primer terç del segle XIX: Son Vivot del Puig d'Inca», *Randa* 20, 1986, 5-45; G. JOVER i A. MOREY, «L'ordenació de l'espai agrari i les modalitats d'explotació del treball a les possessions: 1550-1830», dins R. CONGOST, G. JOVER i G. BIAGIOLI (ed.), *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània: masos, possessions, poderi*, Girona, CCG, 2003, 171-216; G. JOVER i J. PONS, *Possessions, renda de la terra i treball assalariat. L'illa de Mallorca, 1400-1660*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural, 2012.

a partir d'una àrea concreta i de les formes de maneig d'una tipologia específica de propietats, intentar aproximar-nos al seu significat.³

A Mallorca, el predomini de les possessions i la preeminència de la noblesa com a grup terratinent hegemònic ha estat, juntament amb l'abundància de petits pagesos i pagesos sense terra, un dels trets definidors de l'estructura agrària fins a les dècades finals del segle XIX. La sistematització de les fonts cadastrals ha permès constatar que a l'etapa final de l'Antic Règim (abans que l'estat liberal restringís o abolís les institucions de caire feudal) la noblesa controlava més d'un terç de la riquesa rural, la qual cosa suposava la possessió de més del 40% de l'extensió territorial. El pes dels patrimonis nobiliaris, els titulars dels quals residien a Ciutat (Palma), va ésser pràcticament absolut a totes les comarques de l'illa excepte al Raiguer; la zona de contacte entre el Pla i la Muntanya. En general, des de mitjan segle XVIII, la major part de les cases nobiliàries es caracteritzaven per reunir possessions ubicades a les distintes contrades i dedicades a distintes especialitzacions: al terme de Palma (on predominaven els horts i les terres de regadiu); al Pla (la comarca essencialment cerealista i on a partir del primer terç del segle XIX s'hi estén el conreu de l'ametler); al Llevant (que combinava la presència de possessions cerealícoles i oleícoles); a la serra de Tramuntana (tradicionalment, i fins a finals del vuit-cents, pràcticament especialitzada en el conreu de l'olivera) i al Migjorn (una contrada essencialment ramadera).

Independentment de la seva tipologia, la possessió, entesa com una gran explotació compacta regida per unes cases, formada per terres de distinta tipologia (boscós i garrigues, sorts, sementers, rotes, etc.) i especialitzada en un conreu principal, era la unitat d'explotació característica. Els seus límits estaven generalment envoltats d'explotacions de dimensions reduïdes, els propietaris de les quals (petits pagesos) per tal poder assolir la seva subsistència no tenien generalment més remei que llogar-s'hi de forma temporal: per collir oliva, exsecallar, esterrossar, segar, etc. Si bé, atès que generalment els propietaris no les explotaven directament, sinó que les arrendaven per períodes curts de temps a pagesos (amb el temps denominats *amos*) a canvi del pagament d'una renda anual, amb l'obligatorietat de complir puntualment tota una sèrie de pactes i de conrar-les *a ús i costum*

3. Alguns juristes recopilaren, sobretot durant el primer terç del segle XX, relacions d'usos i costums (costumaris) sobre l'explotació de béns de distinta tipologia. Entre d'altres, i per posar-ne un exemple en l'àmbit català, destaca el primer volum del *Costumari català*, dedicat als boscós: *Usos i costums de bon pagès sobre boscós i arbredes*, Barcelona, Mancomunitat de Catalunya, Oficina d'Estudis Jurídics, 1920. Així mateix, per al cas de Menorca, i en relació amb el bestiar, sobresurt la compilació de P. BALLESTER PONS, *Costums i tractes referents a bestiar més usuals a s'illa de Menorca*, publicada el 1918 i reeditada el 1986 per l'Institut Menorquí d'Estudis. Sense pretendre estendre'ns sobre aquesta mena de compilacions, interessa recordar la incursió que van fer en aquest àmbit dos juristes mallorquins de prestigi reconegut, els quals, a partir d'uns qüestionaris contestats per propietaris agraris de distintes contrades de Mallorca intentaren esbrinar la vigència d'alguns usos i costums antics en el món rural mallorquí fins a la dècada de 1980. Vegeu, R. ROSSELLÓ i M. MASOT, *Arrendamientos rústicos y aparcerías en Mallorca*, Palma, Il·lustre Colegio de Abogados de Baleares, 1992.

de bons conradors, eren habitualment els arrendataris qui tenien la capacitat de contractar la mà d'obra necessària. Un fet que en les societats rurals, en què la majoria de la població depenia per a la seva subsistència de poder fer jornals agraris, atorgava als arrendataris un poder especial i una posició preeminent respecte a la resta de pagesos. Malgrat que, evidentment, es trobessin en una situació de dependència respecte als grans propietaris, els quals eren al cap i a la fi els qui tenien la darrera paraula sobre la renovació dels contractes. Per això era important, tant per als terratinents com per als pagesos en general, que els *amos* no contravinguessin ni les clàusules dels contractes pròpiament dits ni els codis de conducta no escrits. En definitiva, que actuessin d'acord amb els *usos i costums* i es comportessin com *bons conradors*.

Aquesta darrera expressió abunda, com dèiem, en els contractes agraris de distintes àrees geogràfiques i, de fet, nombrosos estudiosos hi han fet referència; encara que des l'àmbit de la història agrària no s'ha parat gaire esment en el que a la pràctica implicava; per exemple, si era més aviat retòrica o si quedà obsoleta amb la progressiva introducció de clàusules cada vegada més específiques en els contractes. La manca de reflexions sobre el seu significat concret ajuda a entendre, al seu torn, que en el XIII Congrés de la SEHA es dediqués una secció específica a debatre'n el significat i les seves possibles repercussions per a la pervivència de determinades pràctiques agràries. Aquest article és fruit de la participació a la sessió esmentada amb unes primeres hipòtesis i reflexions sobre l'ús i l'abús de la clàusula en els contractes agraris de les Balears; en particular en els arrendaments mallorquins i les parceries menorquines.⁴ Una discussió que considerem pertinent atès que a les Illes, a partir de la segona meitat del vuit-cents, determinats usos i costums agraris, i en particular l'expressió *conrar a ús i costum de bon conrador*, foren criticats per autors coetanis. Sobretot, i com veurem posteriorment amb més detall, per alguns enginyers agrònoms segons els quals impedia millorar el sistema de conreu i, d'una manera especial, incrementar els rendiments del conreu de l'olivera.⁵

4. A. MOREY i J. CARRERAS, «Sobre el significado de la cláusula a uso y costumbre de buen labrador en los contratos agrarios de las Baleares: los arrendamientos mallorquines y las aparcerías menorquinas», dins *XIII Congreso de Historia Agraria, Sociedad Española de Historia Agraria*, Lleida, 2011 (treball inèdit). Així mateix, destaca un estat de la qüestió posterior sobre la parceria menorquina i la transcendència d'aquesta modalitat d'explotació denominada societat rural menorquina: J. CARRERAS, «La mitgeria com a sistema d'explotació predominant a les possessions menorquines», dins A. MOREY i G. JOVER (ed.), *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma, Documenta Balear, 2012, 93-109.

5. Entre els enginyers que pararen un esment especial al significat de la clàusula en qüestió, destaquen F. Satorras i J. Monlau, dels quals ens ocupem posteriorment (vegeu notes 35 i 37). Sobre el sector oliverar continua essent de consulta obligada el treball d'E. GRAU, *El conreu de l'olivera a Mallorca a mitjan segle XIX: sistema de conreu, organització del treball, rendiments i productivitat segons les dades de l'interrogatori fiscal de 1850-51*, tesina inèdita presentada a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, 1981. Un resum d'algunes parts d'aquest estudi figuren a l'article conjunt d'E. GRAU i E. TELLO, «Anàlisi de la producció agrària mallorquina en els seus dos sectors fonamentals: l'oli i els cereals», *Randa* 18, 1985, 46-91. Més recentment, destaca la contribució de J. MAYOL, *El llibre de l'oli. El conreu de l'olivera i la produc-*

A continuació, presentem els resultats de la recerca obtinguts a partir de la sistematització d'una mostra de contractes d'arrendament dels segles XVIII i XIX de possessions ubicades a les distintes comarques de l'illa.⁶ En total prop de set-cents que van des de 1700 fins a 1900 i que a efectes d'anàlisi hem subdividit en períodes de trenta anys; encara que la major part (gairebé el 77%) correspon al període 1750-1860. Tots els contractes analitzats recullen explícitament l'obligatorietat de conrar *a ús a costum de conrador*; però generalment no s'hi fa cap al·lusió al seu significat i, en els pocs casos que s'hi fa algun aclariment, l'obligatorietat sempre sol anar associada al sistema de rotació de conreus. Així mateix, aquesta prescripció genèrica conviu amb altres clàusules molt més específiques relacionades amb aspectes agronòmics (indicacions sobre les formes d'adobar la terra, de fer les excollades o altres tasques agrícoles, l'obligatorietat d'introduir-hi millores concretes o prohibicions sobre sembrar determinades plantes, treure fems o llenya, etc.); pautes de comportament (per exemple, en relació amb el personal que treballa a la possessió) o aspectes més aviat morals (obligació de passar el rosari cada vespre o anar a missa els diumenges). En general, a mesura que avancem cap al segle XIX s'incrementa de forma significativa el nombre de pactes i obligacions específiques, però la prescripció genèrica de *conrar a ús i costum* perviu fins al final de l'època estudiada; quan gairebé tots els aspectes relacionats amb l'explotació de la terra semblaven estar ja regulats per altres clàusules.

A banda de l'exploració de la mostra de contractes referida, incorporem els resultats de la sistematització d'un conjunt de plets entre propietaris i arrendataris (en conjunt, prop d'una cinquantena) sobre l'incompliment dels contractes agraris en general.⁷ Abracen des de 1750 fins a la dècada de 1860 i recullen desavinences de caire divers: sobre impagaments de renda, modificacions del sistema de conreu, malbaratament de les instal·lacions agràries, incompliment de les millores prescri-

ció d'oli a les illes Balears, Pollença, El Gall, 2013; i l'article d'A. MOREY i R. MOLINA, «El retroceso del olivar en las Baleares. Un itinerario a contracorriente de la evolución española (1800-1960)», *Revista Española de Historia Agraria* 68, 2016, 43-78.

6. L'ampliació de la mostra figura en l'apèndix d'aquest article (recollida en un quadre sistematitzat per períodes; apartat núm. 5). S'ha fet en el marc d'una altra recerca més àmplia encaminada a aprofundir sobre l'heterogeneïtat del grup arrendatari i els nivells de riquesa dels seus integrants; en particular des de l'etapa final de l'Antic Règim fins a la consolidació de l'estat liberal. Aquesta recerca s'insereix, alhora, en un projecte de recerca més ample, liderat des de la Universitat de Girona (R. Congost) titulat «Ni elites ni pobres. Clases medias y cambio social en la perspectiva histórica» (HAR 2014-54891). Se n'ha presentat un avanç dels primers resultats sobre les pautes de comportament econòmic i social dels arrendataris en dos congressos recents. Vegeu, d'una banda, A. MOREY, «Rural middle class in Mallorca: an "almost" impossible characterisation (1780-1890)», en la International Conference of European Rural History Organisation (EURHO), celebrada a la Universitat de Girona (7-10 setembre de 2015); i, d'una altra, A. MOREY, M. AGUILÓ i G. JOVER, «Composición y niveles de riqueza de los arrendatarios mallorquines. Un análisis desde las fuentes fiscales: Palma (siglos XVII-XIX)», en el XV Congreso de Historia Agraria de la SEHA. The global changes of Rural History, celebrat a Lisboa (27-30 de gener de 2016).

7. Aquesta mena d'informació, tot i que mesclada amb d'altra de tipologies diferents, es pot trobar en la secció Audiència de l'ARM catalogada com a *Pleitos*.

tes, etc. No obstant això, en cap dels plets analitzats no s'esmenta que el motiu de la desavinença respongui expressament al fet que els propietaris considerin que els arrendataris no han estat *bons conradors*. Per aquest motiu, i amb vista a complementar la informació obtinguda a través dels contractes i els plets, hem explorat també altra documentació continguda en alguns arxius privats. Fonamentalment, correspondència entre senyors i pagesos, llibretes de pagament de terces i ànnes mercès, dietaris i anotacions molt variades conservades entre els papers de diverses famílies d'arrendataris i en els arxius particulars d'alguns terratinents. I, això, amb la finalitat última d'intentar escorcollar la possibilitat d'interpretar l'expressió *a ús i costum* no només des d'un punt de vista agronòmic, sinó com una norma social basada en un codi de conducta acceptat, encara que no necessàriament escrit, entre els propietaris i els conductors. En aquest article en presentem els resultats obtinguts organitzats en dos apartats principals. En el primer, plantegem les qüestions que al nostre entendre permeten relacionar el significat de l'expressió amb aspectes agronòmics de caràcter general i, en particular, amb el sistema de rotació de conreus. En la segona part, més intuïtiva, suggerim que pot tenir relació, alhora, amb un model de comportament i una dimensió ètica i social.

En qualsevol cas, abans d'entrar en la matèria pròpiament dita, ens interessa relacionar els possibles orígens de la utilització de l'expressió *a ús i costum* amb la condició *meliorandum et non deteriorandum* reproduïda, sovint, en els contractes emfitèutics⁸ i imposada pels propietaris directes als propietaris útils; independentment de l'extensió o de la tipologia de les terres establides.⁹ Així mateix, volem posar de manifest que altres termes utilitzats en els contractes d'arrendament o de parceria dels segles XVIII i XIX recorden les denominacions emprades en els establiments emfitèutics. Per exemple, els *càrrecs* o les *peïtes* (servituds a què estaven obligats els propietaris útils) continuen estant presents en molts dels contractes estudiats. Entre les més freqüents, fer un nombre determinat de dietes de carro a

8. Nombrosos manuals de notaria reprodueixen, de fet, models de contractes emfitèutics que contenen aquesta clàusula. Entre d'altres, i per esmentar-ne només un dels que a Mallorca tingueren més transcendència, destaquem el d'A. Moll publicat el 1714, del qual se'n va fer una edició facsímil a cura de L. ZAFORTEZA, A. MUT i M. OLIVER, *Tratados de notaria en el Reino de Mallorca. Facsímil del Tractatus de Notaria de Antoni Moll de 1714*, Guadalajara, Colegios Notariales de España, 1995. En un epígraf titulat «En qué cosas se parece y difiere la enfiteusis de la venta y del arrendamiento» (p. 703-704), se subratlla que el terme *melioratio* és la versió llatina de la paraula grega *emfiteusi* i s'apunta que el motiu pel qual aquesta paraula s'emprava en els contractes emfitèutics s'ha de relacionar amb el fet que originàriament totes les terres que els propietaris directes establien pera a la seva millora eren estèrils. Sobre la pervivència de l'emfiteusi a Mallorca fins al segle XX, resulta d'interès un estudi recent d'A. MOREY i G. JOVER, «De l'emfiteusi feudal a l'emfiteusi comuna: Mallorca, segles XVII-XX», dins *XXIII Seminari d'Història Econòmica i Social. Les pràctiques emfitèutiques a l'època moderna i contemporània. Una perspectiva comparada* (Girona, 16-18 juny 2011), treball en premsa.

9. Alguns estudiosos han constatat que en alguns contractes d'arrendament del segle XVI encara hi ha una referència implícita a la fórmula medieval *ad meliorandum*. Entre d'altres, M. BERNAT i J. SERRA, «Reflexions sobre el concepte de possessió (Mallorca, segles XV-XVI)», dins MOREY i JOVER, *Les possessions mallorquines...*, 63-80.

compte del senyor, llaurar o tenir una cura especial de les terres que el senyor es reservava (generalment, a la vinya i a l'hort) i portar anualment a casa seva i en dates molt concretes (Pasqua, Nadal, el Dijous o el Divendres Sant, etc.) tota una sèrie de productes denominats *gatges*: capons, xots, brossats o formatges; per esmentar-ne només els principals. Una mena d'obligacions que hem pogut constatar, per la nostra banda, a gairebé tots els contractes estudiats.

Així mateix, en els contractes emfitèutics, el possessor del domini directe era denominat *senyor* o *duenyo*, mentre que els possessors del domini útil eren qualificats de *posseïdors* o *d'amos*. A les Illes, aquesta darrera denominació fou utilitzada de forma genèrica per a designar distintes figures agràries¹⁰ (sobretot els arrendataris, generalment denominats *arrendadors* a les fonts originals, els amitgers i els majorals¹¹) que portaven el maneig o la conducció (d'on prové l'altra denominació genèrica de *conductors*) d'una explotació agrària que no era de la seva propietat. Una peculiaritat (la de denominar *amos* als pagesos o cultivadors útils i no als propietaris directes) que tal volta podria tenir a veure també amb la influència de la terminologia pròpia de l'emfiteusi sobre els contractes d'arrendament pròpiament dits, però que no ens consta que es produís a altres indrets propers.¹²

10. En el decurs d'aquestes pàgines utilitzem els termes *arrendatari* i *conductor* com a sinònims per referir-nos a la persona que té arrendada o llogada una possessió (*amo*). Mentre que fem servir el d'*arrendador* quan parlem de la persona que la cedeix en arrendament, és a dir, el senyor o propietari. Malgrat que som conscients que el terme mallorquí *arrendador* equival al castellà *arrendatario* i que el mot *arrendador* té dues accepcions: qui pren a renda (en castellà *arrendador*) i qui dona a renda (DCVB, 2, p. 20).

11. La mateixa denominació de *majoral* s'utilitzà per referir-se a una persona de la confiança del propietari que, encara que tingué la finca arrendada o cedida a mitges, residia a la possessió (en unes dependències distintes a les de l'arrendatari i la seva família), tenia especial vigilància de les cases del propietari i supervisava, en definitiva, que els conductors (nom amb què també podien ésser coneguts indistintament els arrendataris i amitgers) exercissin realment la seva funció d'acord amb els *usos i costums*. Vegeu, entre d'altres, el llibre d'A. MOREY, *L'ofici dels bons conductors. Els amos de possessió a Mallorca (segles XVIII i XIX)*, Palma, J. de Olañeta, 2015, 13-16, en el qual es tracten aquestes figures amb més profunditat i s'hi poden trobar referències al tractament de què van ésser objecte en algunes fonts literàries.

12. Per exemple a Catalunya, on durant el mateix període que aquí estudiem, la paraula *amo* s'utilitza per referir-se al propietari i no, a diferència del que succeeix a les Illes, com una denominació genèrica que inclou les distintes categories de treballadors agraris abans esmentades. Sobre la figura dels arrendataris catalans hi ha dos estudis que mereixen una menció especial. D'una banda, l'article de M. BOSCH, «Movilidad y herencia de los masovers catalanes», *Historia Agraria* 52, 2010, 45-74. I, de l'altra, el llibre coordinat per SAGUER, *Forçats a foc i llum...* Amb tot, en estudis més generals sobre la gestió de la gran propietat, són nombroses les referències que s'hi poden trobar. Vegeu, entre els principals, R. GARRABOU, J. PLANAS i E. SAGUER, *Aparcería y gestión de la gran propiedad rural en la Cataluña contemporánea*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 2001; R. GARRABOU, J. PLANAS i E. SAGUER, *Un capitalismo imposible? La gestión de la gran propiedad agraria a la Catalunya contemporánea*, Vic, Eumo, 2001; R. GARRABOU, J. PLANAS i E. SAGUER, «Procuradores, administradores y apoderados: una aproximación a las formas de gestión de la gran propiedad agraria en la Cataluña contemporánea», dins H. CASADO i R. ROBLEDO (ed.), *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimo-*

De tota manera, més enllà de les diferències i les similituds terminològiques, el que interessa fer notar és que en els contractes d'arrendament les obligacions i les prohibicions imposades als conductors s'incrementaren a mesura que les explotacions incorporaren nous conreus. Això explica, a la pràctica, que, malgrat que es continués mantenint l'obligatorietat genèrica de *conrar a ús i costum*, els contractes introduïssin clàusules més específiques i, amb el temps, que l'obligació pogués semblar un mica redundant. Al nostre entendre, perquè el sentit genèric de l'expressió respon sobretot al moment (segles XVI i principis del XVII) en què a partir dels latifundis ramaders d'origen medieval es van forjant (en molt casos mitjançant noves rompudes de terra) explotacions agràries compactes: a Mallorca denomina- des *possessions* o rafals i a Menorca, *llocs* o *estàncies*. Aquestes explotacions s'especialitzen, inicialment, en el cultiu dels cereals i, amb el temps, sobretot a Mallorca, en funció de les peculiaritats de cada comarca, s'introdueixen nous conreus arboris (oliveres, garrofers, figueres ametllers, etc.) i nous usos que expliquen la incorporació de pactes relacionats, sobretot, amb els arbres i l'explotació del bosc, la vinya, l'hort o altres conreus més específics.¹³

2. Una indicació general de caràcter agronòmic

El que ens mostren els contractes sistematitzats és que no se solia afegir cap mena d'aclariment darrera de l'obligació genèrica de *conrar a ús i costum* i, en els

nios, siglos XV-XX, Valladolid, Universidad de Valladolid, 301-322; R. GARRABOU, J. PLANAS i E. SAGUER, «Sharecropping and management of large rural estates in contemporary Catalonia», *Journal of Peasant Studies* 28, 2001, 89-108; R. CONGOST, P. GIFRE i E. SAGUER, «L'evolució del contracte de masoveria», dins R. CONGOST i L. TO (coord.), *Homes, masos, història. La Catalunya del Nord-Est (segles XI-XX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, 269-297; E. SAGUER, «Masos i masoveries en el primer terç del segle XX: crisi i transformació», dins CONGOST i TO, *Homes, masos, història...*, 415-482.

13. Sobre el procés de formació de les possessions mallorquines destaca, sobretot, la tesi de G. JOVER, *Desenvolupament agrari i societat rural a Mallorca: feudalisme, latifundi i pagesia, 1500-1800*, llegida al Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona el 1996. I també altres treballs posteriors del mateix autor en els quals ha aprofundit en la formació de les distintes tipologies de latifundis (cerealistes, oleïcoles i ramaderes) i en el procés de rompuda de terres mitjançant contractes específics (arrendaments de rotes) que permeten als propietaris apropiar-se del treball pagès i engrandir, progressivament, els sementers i altres terres, inicialment incultes, que feien part del nucli original dels seus latifundis. Vegeu, entre les principals aportacions: G. JOVER, «Ingresos y estrategias patrimoniales de la nobleza durante la crisis del seiscientos, Mallorca, 1600-1750», dins CASADO i ROBLEDO, *Fortuna y negocios...*, 99-130; JOVER i MOREY, «L'ordenació de l'espai...»; i JOVER i PONS, *Possessions, renda de la terra...* Sobre l'origen de les possessions mereixen també una menció especial les contribucions de M. BERNAT i J. SERRA, «El concepto de posesión: unidad de control de espacio, de gentes y de producción. Reflexiones sobre su origen (Mallorca, siglos XVI i XVII)», dins J. ARANDA PÉREZ (coord.), *VIIª Reunión Científica de de la Fundación Española de Historia Moderna*, Ciudad Real, Universidad de Castilla-La Mancha, 2004, vol. 2, 259-292. De la mateixa manera que les reflexions que fa V. M. ROSELLÓ VERGER, «La posesión, articuladora de l'espai rural. Imatge i realitat d'un sistema d'explotació esvaït», dins MOREY i JOVER, *Les possessions mallorquines...*, 19-46.

casos en què sí que es fa (prop d'un 30% dels documents), la prescripció sempre se sol relacionar amb l'obligatorietat d'adobar la terra d'una manera concreta, amb el sistema de rotació de conreus o amb la forma de fer les exsecallades. Entre les tasques que més freqüentment s'explicita als contractes estudiats que s'han de fer *a ús i costum* destaquen, sobretot, les feines d'exsecallar empeltar i segar.¹⁴ Quan es tractava de sementers de conreu, els conductors eren obligats, generalment, a fer un nombre concret de formiguers cada any a partir de la llenya procedent de les exsecallades de les oliveres o els garrofers.¹⁵ Si bé, atès que els arbres s'exsecallaven cada sis anys, anualment només s'adobava el mig sementer al qual li pertocava per torn ésser exsecallat. En canvi, a les terres dedicades a horta, i en llocs molt concrets d'algunes possessions, destinats sobretot al cultiu de faves i altres lleguminoses, el sistema d'adobament predominant era a través de l'aplicació d'un nombre preestablert de carretades d'adobs d'origen animal. És per això, per exemple, que en molts contractes hi sovintegen prescripcions semblants a les de l'arrendament de Son Pax, possessió situada a l'horta d'Amunt del terme de Palma, signat el 21 de juliol de 1816 a favor de l'amo en Miquel Daviu:

Que sera de carrech [...] conrar a us y costum de bon conrador y aportar aquell a tres sementers sense que en ningun any de los sis sobremenionats pugueu dexar de posar en el sementer que correspondra el numero de carretadas de fems que se acostuma per quarterada entre los bons conradors en iguals predios, de manera que dins los expressats sis anys deureu passar a dit Predio per femada complida¹⁶[...] en cas de no executar lo axi deureu no solament pagarnos los danys y perjuicis que por ello se nos haguessen errogat, si que també per lo matex cas deura ipso facto quedar finit dit arrendament.¹⁷

Així mateix, la preocupació sobre la forma de procedir a l'hora de exsecallar sol figurar, gairebé sempre, immediatament després de la clàusula genèrica que venim comentant.¹⁸ Sovint es parla, fins i tot, dels exsecalladors i s'arbitra, fonamentalment,

14. En el cas de la sega, hem pogut documentar aquesta prescripció, fins i tot, en contractes de compravenda, com, per exemple, en l'acta de traspàs de la possessió de Santiani estipulada el 13 de gener de 1854. En una clàusula concreta el comprador, o en el seu defecte els missatges, es reserven el dret d'«entrar en dicha montaña con el exclusivo objeto de segar y recoger carrizo vulgo càrritx», la sega del qual es farà obligatòriament «a ús i costum» (ARM, C-5, f. 8v).

15. Vegeu sobre aquest sistema d'abonament, l'article de J. R. OLARIETA, R. PADRÓ, G. MASIP, R. RODRÍGUEZ-OCHOA i E. TELLO, «Formiguers, a historical system of soil fertilisation (and biochar production?)», *Agriculture, Ecosystems and Environment* 140, 2011, 27-33.

16. En aquest cas, l'expressió *femada complida* vol dir que, en acabar l'arrendament, el conductor no pot haver passat cap any sense haver escampat les carretades de fems estipulades prèviament.

17. ARM, R-956, f. 282.

18. Com és el cas, entre molts d'altres, del que succeeix a la possessió de Son Quint de Palma, on amb un contracte pràcticament idèntic s'hi mantingueren distints membres d'una mateixa família (els successors dels Planes) des de finals del segle XVII fins al segle XX. La clàu-

si les despeses del seu manteniment i el salari han d'ésser a càrrec del propietari o de l'arrendatari. Una qüestió sobre la qual gairebé sempre se seguia la mateixa forma de procedir: els salaris, de la mateixa manera que passava amb els dels empeltadors, els pagava el propietari, mentre que les despeses del seu manteniment (el *companatge*)¹⁹ solien ésser a càrrec dels amos. I, de fet, abunden les clàusules sobre aquesta mena de qüestions. Tant sobre alguns treballadors pròpiament agrícoles (el majoral, el garriguer o alguns jornalers especialitzats) com en relació amb els mestres i manobres encarregats de fer les obres de reparació de les cases i les dependències agrícoles.²⁰ Així mateix, són nombrosos els contractes que emfatitzen l'obligatorietat dels amos de fer l'exsecallada seguint els usos i costums,²¹ així com el dret que es reservaven alguns propietaris d'entrar a la possessió per comprovar si es procedia de forma encertada. En relació amb les feines d'exsecallar i empeltar, s'insisteix no només en la necessitat de seguir l'obligació genèrica dels *bons conradores*, sinó també en l'obligatorietat de respectar els usos i costums propis de cada contrada. I, en aquest sentit, un dels pocs documents que en el cas de Mallorca compila els usos i costums agraris a les possessions, el manuscrit de M. Fontanet,²²

sula sobre el particular contracte de 1811 diu textualment: «Que vos dit arrendatari [...] hagueu de conrar dit Predio a us i costum relativa al de bon conrador y fer excequear per son ordre los sementers [...] tot a vostras propias costas [...]» (ARM, R-956, f. 246).

19. El *companatge* (en castellà *condumio*) és allò que es menja amb el pa o endemés del pa i, en el context de les retribucions salarials, fer *companatge* a un treballador es diu quan la casa que el lloga li dona vianda per acompanyar el pa que ell porta (DCVB, 3). En l'àmbit de les possessions ens consta, que almenys des del XVI, alguns treballadors cobraven un suplement en diners com a complement del salari pròpiament dit per suplir el *companatge*. Vegeu P. MONTANER i A. LESENNE, «Explotació d'una possessió mallorquina durant la primera meitat del segle XVI: Son Sureda (Marratxí)», *Recerques* 11, 1981, 107-124. Per al segle XIX, i en el cas de la possessió de Son Vivot, vam poder documentar que alguns missatges, concretament el pastor i el porquer, probablement pel fet que s'havien de desplaçar per pasturar els animals i no podien menjar a la possessió amb la resta de missatges, tenien dret a un suplement superior (3 sous diaris) que era denominat als llibres de comptes *companatge d'honor*. Vegeu ALBERTÍ i MOREY, «El funcionament...», 29.

20. Sense anar més lluny, en el contracte ja esmentat de la possessió de Son Fortesa d'Alaró atorgat per la marquesa vídua de la Romana el 1823: «Mes es pacte que sempre que será necessari fer alguns reparos en dit Predio [...] deureu vos dit conductor avisarlo luego y mantenir de pa y companatge los mestres y manobres pagantvos la dita [...] me principal el manteniment al preu corresponent y de carrech de dita [...] serà també satisfacer los jornals» (BPM, Arxiu Rosselló, carpeta d'arrendaments).

21. Els usos i costums, a banda de fer referència a la forma com s'havien de realitzar les tasques, podien referir-se a aspectes relacionats amb l'acomodament dels treballadors dins les dependències de la possessió i al tipus d'aliments que en cada cas havia de proporcionar el senyor o l'arrendatari. Així, per exemple, en un contracte de la possessió de Santiani de 1744 hi ha una clàusula prou il·lustrativa per quan el senyor tingui homes a la possessió: «[...] per cavar les soques i eixermar els conductors tenen obligació de donarlos cada dia olives de mati per berenar y escudella y olives a migdia per dinar y a les dones olives del modo que se acostuma en el temps que treballaran [...]» (ARM, B-2033, f. 62-72).

22. Vegeu M. FONTANET, *Art de conró. 1747*, dins A. GINARD BUJOSA i A. RAMIS PUIG-GROS, *Montserrat Fontanet. Art de conró 1747*, Mallorca, El Gall, 2015, 9-48.

resulta d'especial interès per entendre el perquè de les diferències entre les formes d'exsecallar a la Muntanya i al Pla. Una pràctica que ajuda a entendre, altrament, que en els contractes, després de fer-se al·lusió a l'obligatorietat de *conrar a ús i costum* i d'haver-se indicat el sistema de rotació, s'hi incloguin pautes sobre l'esment especial que hauran de posar els arrendataris amb la llenya i els formiguers.²³

Per entendre les diferències dels usos i costums en funció de les característiques de cada explotació i del lloc on estaven ubicades, resulta altrament d'especial interès la informació continguda en alguns plets seguits entre els propietaris i els seus conductors. A continuació, i per considerar que representa una tipologia de explotació molt estesa a Mallorca fins a mitjan segle XIX, ens sembla il·lustratiu reproduir una cita sobre les divergències que se suscitaren a partir de 1736 entre els arrendataris de Son Espanyol (possessió del terme de Palma molt pròxima a Esporles) i la seva propietària (Beatriu de Sales) quan aquesta perdé un plet que l'obligà a entregar la finca al seu parent Francesc Dameto, el qual, amb l'excusa que estava arrendada per un preu molt per davall del seu valor, va voler treure els antics arrendataris. Aleshores Son Espanyol estava cedida, com moltes altres possessions oleícoles de l'illa, a dos mercaders de prestigi (Massa i Torrandell), els quals, per tal d'evitar que se'ls rescindís el contracte, no dubtaren a treure a relluir els usos i costums propis de les possessions d'aquella contrada:

Cuyas cosechas consisten en aceitunas y algarrovas, en los cuales las cesiones se hacen por años pares y no desiguales; porque regularmente no dan fruto cada año sino en años entrepelados, de manera que el año pasado no hubo cosecha de algarrovas [...] son notorios los perjuicios que se seguiran [...] si havian de dejar el arrendamiento en el corriente año porque dicho ganado que deverian entregar esta muy flaco a causa del poco sustento [...] Además los barbechos no estan en la sementera que han de entregar en fin del arrendamiento ni en la forma que los tienen que entregar según los pactos. Como tambien faltan a mis principales los granos y legumbres que deven entregar acabado el arrendamiento [...] y en todo caso la marquesa deve responderles del perjuicio que pretendan tener por no continuar la conducción, asi como en semejantes casos debe responder el que arrendó al conductor expelido de la conducción por el singular sucesor en la cosa, en cuyo caso puede entrar la regla que dos años solares hazen uno de la agricultura.²⁴

De la mostra sistematitzada se'n desprèn, en resum, la pertinència d'interpretar l'expressió *a ús i costum* com una indicació general de caràcter agronòmic. En el sentit que adverteix sobre una qüestió crucial per a totes aquelles explotacions d'antic règim la productivitat de les quals, atesa la inexistència d'adobs inorgànics i de maquinària, depenia sobretot de respectar els torns del guaret, de llaurar els

23. ARM, S-310, f. 191-200.

24. ARM, Audiència, *Pleitos* II, D8/4. Text citat per MOREY, *L'ofici dels bons conductors...*, 140.

camp amb la profunditat adequada, d'escampar les carretades de fems pertinents, de fer el nombre de formiguers suficients i de l'esment posat pels conductors perquè el ramat no fes malbé les collites o els arbres que hi pogués haver en els sementers. Aquests requisits eren, per dir-ho de forma resumida, els mínims que havien d'acomplir els *bons conradores*. A més, com se solia indicar en alguns contractes, gairebé immediatament després de l'expressió que venim comentant, era també de l'obligació dels conductors deixar les terres de conreu i les dependències rústiques de l'explotació (tafona, celler, cases, molí, estables etc.) de la mateixa manera que les havien rebut de l'arrendatari sortint. I, això, sota pena d'haver de pagar una compensació pels possibles danys.

Per tal de poder valorar els possibles deterioraments, la major part dels contractes incloïen un inventari, conegut amb el nom d'*estim*s, en el qual es ressenyaven, dependència per dependència, els estris de conreu i altres objectes (mobles, roba, vaixela, etc.) que hi havia a cada explotació i a les distintes dependències de les cases en el moment de l'inici del contracte. En molts casos, els objectes eren valorats i/o pesats i la seva descripció anava acompanyada d'alguna anotació que donava idea del seu estat: *vell, molt vell, deteriorat, en bon estat, nou i rebedor*, etc. En cas de controvèrsia, en finalitzar el termini del contracte, es consensuava el nomenament de pèrits (un per cada part i un tercer de neutral pel cas que hi hagués discrepàncies) per tal d'avaluar les possibles diferències entre el valor dels estims rebuts pels conductors entrants i els sortints. En les estimacions, a banda de posar preu als objectes d'ús quotidià i als estris agrícoles, es valoraven sobretot els guarets, les llavors, la palla, els fems, els formiguers i altres factors que tenien una importància especial perquè el conductor entrant disposés de tot el necessari per començar amb l'explotació de la finca.²⁵

Així, per exemple, en l'estimació d'alguns dels factors de producció que es fa en el contracte de Son Fortesa d'Alaró de 1758, quan es descriu l'estable s'hi fa constar, entre altres coses, que a l'entrada del nou arrendatari es trobava ple de palla i que es feren uns senyals en la paret per tal de marcar fins on arribava exactament perquè el dia que finís el contracte l'arrendatari sortint sabés que hauria de deixar-ne fins a la mateixa altura. Una atenció especial reben, igualment, les llavors que hi havia a la possessió.²⁶ S'hi anoten també 110 carretades de fems fora portella lliurades per mitjà del majoral a l'arrendatari, que dona fe d'haver-les rebut mitjançant la signatura d'una nota, i tampoc no es deixen de banda els sementers, sobre els quals es posa un èmfasi especial en la forma com han d'ésser llaurats els distintes camps:

25. L'estudi d'aquesta possessió des del seus orígens fins a finals del segle XX ha estat objecte d'un treball monogràfic a càrrec d'A. MOREY i A. PASCUAL, *Empresa rural i canvi agrari a Mallorca: el cas de Son Fortesa d'Alaró*, 2002, 63-64 (treball inèdit).

26. En total, cent quarteres de gra, les quals «[...] totes son de collita de la poss^o. i que no han estat porgades, sinó que es troben tal i com han vingut de l'era, per la qual cosa en acabar l'arrendament hauran de ser reposades pel conductor sortint en el mateix estat [...]» (ARM, P. 3640, f. 117).

El Camp Roig goretat: la meitat d'una rella i l'altra meitat de dues relles, la raconada de la vinya del notari Palou també de goret d'una rella i igualment el Pla d'en Fuster i dos prats de la Sort Forana de goret d'una rella.²⁷

La finalitat última de tanta minuciositat descriptiva és la mateixa que perseguïen els estims de qualsevol possessió: que en finalitzar el contracte l'amo sortint entregui les dependències de les cases i tots els estris necessaris per a l'explotació amb les mateixes condicions que els va rebre. Els exemples sobre aquest costum es podrien multiplicar també tant com volguéssim; si bé la nostra intenció no és insistir-hi. Simplement, per tal de deixar constància que afecta a les terres de distinta tipologia (independentment de la condició social dels seus propietaris i de la categoria dels arrendataris), ens sembla interessant constatar que d'aquesta minuciositat també ha quedat constància en els inventaris *post mortem* d'alguns arrendataris, ja que si morien essent conductors era necessari destriar, finalment, quina part dels béns que deixaven podien ésser considerats com a propis de la seva heretat i quins pertanyien al propietari de les terres que duïen en arrendament i, en conseqüència, no podien passar a la seva vídua o als seus hereus. Per la qual cosa, en aquests casos, era també freqüent (sobretot per evitar futures desavinences) que a instància dels descendents s'aixequés un inventari i que els pèrits expressament nomenats per ambdues parts (en la documentació en castellà sovint qualificats de *labradores prácticos*) en fessin les valoracions pertinents. I, això, amb l'objectiu de poder destriar del cúmul total dels béns del conductor difunt quina era la part que en el moment de l'arrendament li havia estat entregada pel propietari en concepte d'estims.²⁸

Tornant a l'àmbit més estrictament agronòmic, interessa subratllar que a mesura que avancem cap al segle XVIII, la clàusula *a ús i costum de bon conrador*, a més de interpretar-se en un sentit ampli –molt semblant, com hem dit, a la condició *meliorandum et non deteriorandum* dels contractes emfitèutics– es troba sobretot associada al sistema de cultiu i, en particular, al tipus de rotació o alternança de conreus exigida pels propietaris als seus arrendataris o parcers. Sovint, immediatament després d'especificar que les terres s'havien de duu *a ús i costum*, s'indicava que *això volia dir* seguir un sistema de rotació prefixat: biennal, triennal o quadriennal. Serveixin d'exemple, entre els múltiples contractes que es podrien treure

27. *Goretar* és la versió dialectal de *guaretar* i significa que el guaret s'ha de llaurar dues vegades (DCVB, 2 i 6).

28. Aquest punt resulta d'un interès especial perquè il·lustra, contràriament al que fins ara s'havia suggerit, que molts d'arrendataris aportaven els seus propis mitjans de producció (ramat major i menor, animals de ploma, estris diversos, adobs, llavors, etc.) quan entraven en l'arrendament d'una possessió. Una pràctica que hem pogut documentar, precisament, a través de l'anàlisi dels testaments i inventaris d'un conjunt d'arrendataris residents a Palma que portaven possessions ubicades en els termes municipals veïns; entre d'altres Marratxí. Observem que si bé era generalment el fill més gran de l'amo qui heretava el contracte d'arrendament, sovint els estris de conreu, el ramat i altres ormeigs eren repartits entre tots els germans. Per a una aproximació a aquestes pautes de comportament, vegeu MOREY, «Rural middle class...».

a col·lació, els fragments reproduïts a continuació seleccionats tenint en compte la tipologia de les terres que se cedeixen. En primer lloc, el contracte estipulat el dos de setembre de 1715 per Andreu Vallés d'Almadrà, en el qual es posa de manifest que quan es tracta de terres de conró (sementers), pertanyents o no a una unitat major, conrar *a ús i costum* implicava, fonamentalment, no poder canviar el sistema de rotació establert:

Es pacta que qualsevol sia el conductor tinga obligacio de aportar la dita poss^o. a tres sementers i conrar a us i costum de bon conrador, ço es, goretar, binar, axermar tots los tres semanters arreu cada any, aixi el guaret com lo armas y rostoy y cremar la brossa y aixi mateix quiscun any tindra obligacio de cavar las socas y marges, tenasses y voreras del sementer que tocara esser sembrat y en cas de no sembrar ninguna porcio de dit semanter tindran obligacio de donarli la matexa reya com si el sembrassen y cavassen las socas y tot lo dames com demunt esta dit [...].²⁹

De fet, amb poques variacions, en funció del tipus de terres, del nombre de sementers o de la tipologia dels conreus, hom també podria incrementar les cites que corroboren aquesta interpretació tant com volgués. No obstant això, aquest no és el nostre objectiu, per la qual cosa i amb vista, simplement, a constatar la pervivència en el temps d'aquesta clàusula, ens referirem només al contracte atorgat el 1859 a favor de l'amo en Gabriel Llompart i Planes d'una de les possessions més grans de l'illa (Santa Ponça de Calvià), que inclou terres de distinta tipologia, i en el qual també s'associa l'obligatorietat de *conrar a ús i costum* amb el sistema de rotació:

Que vos dit arrendatari deureu conrar el referit predio Santa Ponsa, Son Bugadellas y Son Pilell á us y costum de bon conrador, aportantlos, esto es, lo hort de Santa Ponsa, los amellerars de las femades de dits llochs y son olivar á tres sementers, com es costum, y las femades despoblades de abres a quatre sementers, entenentse per famades los terrenos que per lo amitger que fonch de Santa Ponsa Jordi Serra, se sembraren y se han sembrat posteriorment en dits llochs [...] y deureu donar al sementer del hort de Santa Ponsa que correspondrá les reyas y fems necessaris com si fos sembrat de dinades, baix la pena de pagar los perjuicis [...].³⁰

De la documentació fins ara sistematitzada s'infereix, de fet, que almenys fins al darrer quart del XIX, l'expressió *conrar a ús i costum de bon conrador* s'associava, principalment, amb les pràctiques agrícoles i amb la importància de realitzar les distintes labors seguint el ritme de les rotacions, els costums específics de cada contrada, els canvis estacionals, el règim de pluges i les llunes, etc. En qualsevol

29. ARM, P. 2008, f. 421.

30. ARM, S-1961, f. 483v.

cas, un tipus de recomanacions que, a Mallorca, i en particular a la literatura agrònica pròpiament dita, sobretot amb anterioritat a la fundació a la Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País (1778), van ésser més aviat escasses.³¹ Tant és així, que, si exceptuem el petit tractat ja esmentat, escrit el 1747 per l'arrendatari Montserrat Fontanet amb el títol, precisament, d'*Art de conrò [...] segons lo estil de Mallorca*, només disposem d'anotacions disperses de caràcter anònim.³² Els pocs escrits localitzats coincideixen, en qualsevol cas, a subratllar com a recomanacions bàsiques algunes de les ja esmentades anteriorment. Si bé, en alguns contractes, se sobrepassen amb escriu els mínims exigits i, alguns propietaris, exigeixen als seus arrendataris que no escatimin esforços perquè les possessions que conduïxen puguin ésser considerades, en cada cas, les millors de la contrada.³³ Un fet, que, al nostre entendre, està relacionat amb el punt d'honor d'alguns terratinents (generalment d'extracció pagesa) i amb la imatge, a partir de l'aparença de les seves propietats, que d'ells mateixos volien projectar.

En qualsevol cas, interessa subratllar que la major part de les pràctiques es van repetint de generació en generació i, pel que sembla, des dels segles XVI i XVII fins a l'etapa final de l'Antic Règim no es van modificar de forma substancial. En aquest sentit, resulta d'interès apuntar que els mateixos consells recopilats en un opuscle del segle XVI³⁴ són recollits encara a les famoses *Miscelàneas Pascual* compilades al darrer terç del segle XIX (1870). És a dir, en una època en què ja es començaven a editar els primers fullets escrits per agrònoms professionals que alertaven, precisament, que alguns usos i costums concrets, i en particular la fórmula genèrica de *conrar a ús i costum de bon conrador* imposada en els contractes, anaven en detriment de l'increment dels rendiments agrícoles. D'entre els enginyers que més criticaren l'esmentada clàusula destaca, sobretot, Francisco Satorras, cap del Servei

31. Sobre aquesta qüestió, continua essent de referència obligada l'article d'I. MOLL, «La política agrària de la Sociedad Mallorquina de Amigos del País (1778-1802)», *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca* 680, 1973, 91-120.

32. Aquesta obra en particular, les seves possibles fonts d'inspiració i la seva transcendència, va ésser objecte d'unes jornades d'estudis publicades a cura d'A. Ginard i A. Ramis. Entre els diversos treballs que s'hi compilen, i pel que fa al tema que ens ocupa, destaca el d'I. MOLL, «L'agronomia a la Mallorca del set-cents», dins GINARD i RAMIS, *Montserrat Fontanet...*, 53-72.

33. Sense anar més lluny, en el contracte de la possessió de Son Corró del terme de Campanet signat el 14 de maig de 1855 per Joan Bennàsser *Corró* i Serra a favor de l'amo en Gabriel Reinés i Simonet per un termini de sis anys. Es diu, textualment, que la possessió ha d'ésser cuidada i conrada de tal forma que sigui «la millor del terme» i es donen instruccions molt més precises de les que solien ésser habituals: «[...] deurà el conductor conrar i cuidar dita possessió del tal modo y forma que ha de ser cultivat de lo millor del terme y aportar dita possessió a sis sementers, esto és: tres en el Puig y los altres tres des de les cases avall, del modo que en el dia se troben [...], que cada any ha de guaretar dos sementers: un de les cases avall que serà binat i si es pot, terçat; i l'altre, del Puig que serà només guaretat d'una rella [...]» (ARM, C-3969, f. 54-60).

34. En aquest sentit, resulta d'una rellevància especial el treball de M. DEYÁ BAUZÁ, «La tecnologia aplicada als sectors productius de les Illes Balears (segles XVI i XVII)», dins A. BONNER i A. BUJOSA (dir.), *Història de la Ciència de les Illes Balears*, Palma, Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació, vol. 2, 183-202, 201.

Agronòmic Nacional a les Balears, qui, en una memòria escrita el 1888, el mateix any en què es confeccionen els qüestionaris sobre la crisi agropecuària espanyola, s'expressava en els termes següents:

En esta provincia lo mas frecuente es llevar los predios a tres hojas llamadas sementés tanto en la pequeña como en la grande propiedad. Al empezar el invierno [...] según las exigencias de la recolección de la aceituna se empieza a labrar la tierra de una de las hojas, la que le corresponde por turno, y terminada esta labor de arado, se pasa a dar la segunda. En Setiembre ú Octubre se tercia en la parte de la hoja que se destina a la siembra y de paso se da una cava a los troncos de los olivos. El mejor terreno se siembra de trigo y el inferior de avena o cebada o se deja sin sembrar en una buena parte de los predios de alguna extensión [...]. Si el terreno sembrado de trigo se siembra el año siguiente de avena se le da otra labor preparatoria pero en caso contrario, que es lo mas frecuente, ya no recibe el olivar ninguna otra labor [...]. De manera que lo mas general es dar al olivar solamente dos rejas y una cava cada tres años, y este sistema de labrar se llama «a uso y costumbre de buen labrador» que se consigna al estipular las escrituras de arriendo [...].³⁵

Altres experts, especialment els que escriuen sobre el conreu de l'olivar,³⁶ van fins i tot més lluny i insisteixen, com és el cas de Monlau, en la necessitat de des- terrar aquesta clàusula dels contractes:

Hora es de que desaparezca de las escrituras de arrendamiento la frase irónica de labrar a uso y costumbre de buen labrador, y se la substituya por la prescripción terminante de dar a todas las piezas de olivos tres labores anuales, sin perjuicio de arañar con la reja la tierra cuando los calores aprietan en demasía [...].³⁷

Deixant a part les crítiques esmentades, les quals, d'altra banda, resulten perfectament comprensibles per l'esperit que solia impregnar els escrits dels enginyers agrònoms de l'època i perquè, en la pràctica, tant els *mals* com els *bons conradors* podien burlar les obligacions contractuals i la vigilància dels propietaris, el que per la nostra banda volem reiterar és que, amb el temps, va ésser cada vegada més freqüent que en els contractes, després de mencionar l'obligatorietat genèrica de *conrar a ús i costum*, s'enumerés tot un seguit d'obligacions molt més específiques. D'aquí, que en vista de la infinitat d'obligacions i prohibicions que gradualment s'hi incorporaven, hom es plantegés quina necessitat hi havia de mantenir una

35. F. SATORRAS, *Cultivo y producción del olivo en Baleares*, memòria manuscrita, 1888, 20-21.

36. Vegeu GRAU, *El conreu de l'olivera...*; l'article de GRAU i TELLO, «Anàlisi de la producció agrària...»; i la contribució més recent de MOREY i MOLINA, «El retroceso del olivar...».

37. J. MONLAU, «Las labores en los olivares», *El Agricultor Balear* 2, 1893, 205.

prescripció tan general quan a la pràctica es deixava un marge tan estret als cultiadors. Màxim si tenim en compte que en no poques ocasions els arrendataris eren vigilats per un home de la confiança del senyor (el *majoral* i/o *garriguer* abans esmentat) que podia tenir, entre altres, la funció d'assegurar el compliment adequat dels contractes, a més de la principal de vigilar les garrigues i el bosc de la possessió.³⁸

3. Una referència a un codi de conducta no necessàriament escrit

En qualsevol cas, el que ens sembla interessant d'emfatitzar és que els arrendataris i els amitgers es trobaven, dintre de l'ordre establert, en un posició supeditada als propietaris de la terra, els quals tenien la darrera paraula sobre l'adjudicació dels contractes, de manera que podia resultar crucial la bona o la mala reputació que tenien els amos i la seva consideració social. Des d'aquesta perspectiva, entenem que l'expressió *a ús i costum* pot suggerir aspectes que superen l'àmbit estrictament tècnic o agronòmic. Fonamentalment, perquè a l'època preindustrial la càrrega de la prova no requeia en titulacions acadèmiques o formatives, sinó en el reconeixement informal de la reputació dels amos dintre de la xarxa social en la qual es movien amos i senyors.³⁹ D'aquí, des del nostre punt de vista, la importància que tenien aspectes com la *bona* o la *mala reputació* dins el seu propi entorn (entre els terratinents i entre els missatges i els jornalers); les xarxes familiars; la repetició generacional d'unes pautes de comportament; els vincles entre el propietari i l'amo; o els llaços de parentiu entre els arrendataris.⁴⁰ De la mateixa manera,

38. Sobre les clàusules dels contractes d'arrendament continuen essent d'interès els treballs esmentats de MOLL i SUAÚ, «Senyors i pagesos...»; el llibre de SUAÚ, *El món rural...*; i l'article d'ALBERTÍ i MOREY, «El funcionament...». De la mateixa manera que altres recerques que aborden el tema des d'una perspectiva cronològica més llarga: JOVER i MOREY, «L'ordenació de l'espai agrari...»; i JOVER i PONS, *Possessions, renda de la terra...* Així doncs, no ens ha d'estranyar, que en alguns contractes hi hagi clàusules específiques sobre els garriguers. Entre d'altres, i per citar-ne només el d'una possessió a la qual ens hem referit en distintes ocasions, el de Son Quint de 1819: «[...] Que sera de la obligacio de vosaltres dits arrendataris el mantenir a costas vostras el garriguer de dit predio per espai de sis mesos de cada any de pa y companatge, y de las de nosaltres el pagar a dit garriguer son jornal [...]» (ARM, R-956, f. 355v).

39. En aquest context, resulta especialment il·lustratiu l'article d'I. MOLL BLANES, «Las redes familiares en las sociedades rurales», *Historia social* 21, 1995, 125-143.

40. Sobre aquest particular, ha quedat també constància a la literatura popular i alguns autors ja s'han fet ressò, en treballs anteriors, d'algunes de les gloses que denunciaven determinats comportaments i empraven els qualificatius de *bon* i *mal conrador*. A continuació, reproduïm, a tall d'exemple, una glosa compilada en el *Cançoner popular de Mallorca* de R. GINARD, que contraposa dues visions ben distintes sobre el comportament dels amos: «Ho tenc de dir en es senyo / que es majoral qui mos mena sempre mos té dalt s'esquena sa llendera d'es tambor / Salvador Sard, ç'ets llogat / Amb l'amo En Tomeu Esteva / Prest hauràs perseverat / Que un homo amb tanta bondat / No n'hi ha dins Son Servera». Text reproduït per I. PEÑARRUBIA i MARQUÉS, *Carnaval, codolades i teatre popular. La dissidència a la Mallorca caciquista (1875-1923)*, Palma, Documenta Balear, 1999, 65.

com és natural, que la transmissió de l'ofici de pares a fills i la renovació dels contractes durant períodes de temps més o menys llargs.

Al nostre entendre, el distint grau de reputació que en cada cas arribaren a assolir els arrendataris podia estar també en la base del tractament diferenciat que, amb el temps, en reberen alguns. A més del d'amo (que de per si denotava preeminència), alguns avantposaven el prenotat d'*honor* al seu nom pròpiament dit, la qual cosa dona idea de la consideració de superioritat d'alguns dels membres d'aquest col·lectiu. Des del segle XVI fins aproximadament mitjan segle XVIII, aquest tractament havia estat exclusiu dels terratinents pagesos que a més de posseir terres en propietat, amb molts casos possessions, havien tingut reservat el desenvolupament dels càrrecs municipals a les seves respectives viles. No obstant això, el que es desprèn de les fonts utilitzades, independentment de la seva tipologia (documents notariais, llibres de registre de naixements i defuncions, relacions d'electors i elegibles, etc.), és que el tractament d'honor associat als amos (o si més no a un grup concret d' arrendataris i, fins i tot, a alguns hortolans) perviu fins a mitjan segle XX. Si bé, el que encara no es pot determinar amb seguretat és per què uns amos rebien aquest tractament i d'altres, no. Probablement, els factors que ho expliquen són diversos i estan relacionats amb circumstàncies d'indole distinta: els orígens socials dels ascendents, la reputació com conradors, l'edat, l'experiència en l'ofici, el fet de si a més d'ésser arrendataris eren o no propietaris, la representació política i, probablement, la pertinença a famílies que ja gaudien de prestigi.⁴¹

La transmissió dels contractes, i fins i tot dels tractaments, de pares a fills o entre distints membres d'una família (cunyats, germans, oncles i nebots) és una pràctica ja documentada des de finals del segle XVI i principis del XVII i explica, al seu torn, la formació de nissagues d'amos de possessió que es mantenen en una o diverses finques d'un mateix propietari o de famílies emparentades entre si durant llargs períodes de temps; en alguns casos, fins i tot, al llarg de segles.⁴² Aquestes pautes foren esmentades, ja fa temps, com un dels trets característics del grup arrendatari⁴³ i, darrerament, diversos treballs han corroborat la importància dels llaços de confiança. Entre altres exemples, els Calafat de Santa Maria il·lustren la importància de les esposes dels amos (*madones*) per a la transmissió dels contractes. Observem, en aquest cas concret, que va ésser la vídua d'un arrendatari d'aquesta família (Elisabet

41. Amb tot, el que sí que és clar és que el fet de rebre aquest tractament pot ésser interpretat com un símbol de distinció social, ja que, encara avui, en el decurs de diverses entrevistes mantingudes amb alguns descendents de terratinents, quan parlàvem dels amos que havien conduït algunes de les finques familiars, ens han fet notar que aquells que eren denominats *honors* gaudien d'un respecte superior entre els pagesos del lloc al que rebien els que també n'havien estat conductors i només avantposaven al seu nom propi el d'*amo* i no el d'*honor*.

42. Com succeí, i de fet hem pogut documentar en treballs anteriors, en el cas dels Sales de Son Quint i els seus hereus, els quals romanen en diverses possessions propietat de la família Quint-Safortessa des d'almenys mitjan segle XVII fins al segle XX. Vegeu MOREY, *L'ofici dels bons conductors...*, 28-29.

43. Entre d'altres, als treballs pioners de MOLL i SUAÚ, «Senyors i pagesos...»; SUAÚ, *El món rural...*

Crespí),⁴⁴ qui començà a arrendar per primera vegada la possessió de Son Vivot d'Inca, propietat del marquès de Vivot, i, amb el temps, un dels seus fills (Amador Calafat Crespí) arribà a convertir-se en l'apoderat del marquès; més concretament, en el responsable de reclutar conductors per altres terres propietat del seu príncipal i de signar contractes d'arrendament en nom del marquès.⁴⁵

Com és natural, per tal que els amos poguessin actuar en nom dels propietaris, la «bona reputació» i la confiança eren dos aspectes crucials. I, en aquest sentit, disposem igualment de testimonis força il·lustratius. Per exemple, quan l'esposa del marquès de Vivot (Aina de Pax i Boixadors) heretà dels seus pares la possessió de Son Torrella, en lloc de confiar en els arrendataris que fins aleshores l'havien conduïda i amb els quals ni ella ni el seu marit havien tractat personalment, es decantà per arrendar-la a un altre membre de la família Calafat que d'ençà de l'arrendament d'Elisabet Crespí ja estava vinculat amb la casa del marquès.⁴⁶ Hem pogut documentar una situació semblant, per citar un altre cas, a partir de l'estudi dels arrendataris Rosselló d'Alaró, els quals, des que el 1820 el marquès de la Romana heretà la possessió de Son Fortesa, desplaçaren una altra família d'amos de reconegut prestigi (els Sales, de la branca de Son Quint) i se succeïren com a arrendataris en l'explotació de la finca fins que el 1858 el marquès els hi va vendre. Aleshores, passaren a explotar-la directament amb l'ajuda de diversos membres de la família i amb el concurs de mà d'obra assalariada. Paral·lelament, a més de Son Fortesa, adquiriren altres possessions de les quals abans n'havien estat conductors i, en la major part dels casos, optaren per gestionar-les a través de l'arrendament; entre d'altres, Son Marró de Sineu, sobre la qual es conserven successius contractes que posen de manifest que quan els amos esdevingueren propietaris no destacaren, precisament, per modificar les clàusules dels contractes que temps enrere ells mateixos s'havien vist obligats a assumir. Així, per exemple, és interessant constatar que quan el nou propietari de Son Marró (l'antic arrendatari Antoni Rosselló) estipula contractes d'arrendament, segueix imposant l'obligatorietat de conrar-les *a ús i costum de bon conrador*.⁴⁷

44. Pel que fa a la genealogia familiar i altra informació sobre els distints membres de la família que també exerciren d'arrendataris, vegeu MOREY, *L'ofici dels bons conductors...*, 102 i s.

45. Per exemple, els relatius a diverses peces de terra que el marquès de Vivot posseïa al terme de Campanet. En aquests contractes observem, així mateix, que Amador Calafat, obligava els arrendataris a «[...] cuydar y cultivar les terres, abres y demas a ús y costum de bon conrador [...]» (ARM, C-4039, f. 240).

46. L'estudi més exhaustiu d'aquesta família ha estat possible gràcies al fet que se n'ha conservat l'arxiu familiar, que un dels descendents ens va facilitar gentilment i, en conseqüència, es va poder catalogar. Vegeu A. ALBERTÍ i A. MOREY, «Inventari de l'arxiu d'una família de grans arrendataris: els Calafat de Santa Maria», *Estudis Baleàrics* 24, 1987, 83-88. Recentment, alguns dels registres comptables s'han estudiat amb més profunditat en un treball sobre les comptabilitats pageses: A. MOREY «Un exemple de comptes de pagès. Els amos de possessió. Mallorca (segles XIX-XX)», dins E. SAGUER, G. JOVER i H. BENITO (ed.), *Comptes de senyor, comptes de pagès. Les comptabilitats en la història rural*, Girona, Universitat de Girona - Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 147-170.

47. BPM, Arxiu Rosselló de Son Fortesa, documentació sense numeració definitiva.

En qualsevol cas, tornant per dir-ho d'alguna manera al respecte i l'honorabilitat que amb el temps es guanyà Antoni Rosselló entre els grans propietaris, interessa recordar que el marquès de la Romana li tenia encomanades, a més de la tasca d'amo de Son Fortesa pròpiament dita, la funció de cobrar en nom seu les rendes provinents d'altres explotacions i d'assessorar-lo en l'elecció de «bons conductors», molts dels quals eren escollits entre els seus propis parents. Per exemple, Nicolau Rosselló, fill d'Antoni, que s'havia iniciat en l'ofici juntament amb els seus pares a la possessió de Son Fortesa, amb el temps fou l'arrendatari de Biniatzar de Bunyola, també propietat del marquès i, quan aquest la posà en venda, hi continuà com a conductor amb els nous propietaris. Una continuïtat, com és natural, que va tenir molt a veure també amb la seva «reputació» i amb el fet que descendís d'una prestigiosa nissaga d'amos de possessió⁴⁸ que arran de la Reforma Liberal tingueren la possibilitat d'esdevenir propietaris rurals.

Les renovacions dels arrendaments es feien, generalment, davant notari i, sovint, el contracte es tornava a escripturar malgrat que en la pràctica totes les clàusules fossin idèntiques a les de l'escriptura anterior o que només se'n canviessin algunes. Altres vegades, la renovació es feia, no obstant això, de forma verbal i no se signava un nou document fins que es produïa un canvi de propietari o s'esdevenia la mort de l'antic arrendatari.⁴⁹ En no poques ocasions, sobretot quan l'arrendatari moria i els fills eren petits o ja portaven altres possessions de certa entitat i els resultava difícil compatibilitzar-ne la conducció amb la d'altres explotacions, eren les esposes dels arrendataris, almenys transitòriament, les que es feien càrrec de la successió del contracte. I, en aquest sentit, no resulta estrany que entre els protocols notariais haguem trobat alguns contractes denominats literalment *d'acceptació de conductores*. Fonamentalment, perquè alguns propietaris –en previsió del que pogués passar i, sobretot, per evitar possibles desavinences amb les arrendatàries vídues si aquestes inicialment no havien signat el

48. Aquest fenomen no és, per descomptat, exclusiu de Mallorca. Pràcticament tots els historiadors que s'han ocupat del tema han ressaltat que, encara que els contractes tinguessin, d'entrada, una duració acotada (entre tres i cinc o sis anys), els mateixos propietaris solien ésser els més interessats que les famílies de «bons conradors» es perpetuessin en l'explotació de les finques. Sobre aquest particular, la bibliografia és abundosa, si bé, pel fet de tractar-se d'un estudi relativament recent, mereix una menció especial el de BOSCH, «Movilidad y herència...», *Historia Agraria* 52, 2010, 45-74. A partir de l'entrecruament de fonts de distinta naturalesa segueix les petjades d'una família de masovers catalans (els Culubret) i demostra que al llarg dels segles XVIII i XIX, de la mateixa manera que feien els propietaris amb la figura de l'hereu per transmetre el mas, el contracte d'arrendament era heretat pel fill primogènit dels masovers; al mateix temps que anaven forçant, per dir-ho així, l'expulsió del fills cabalers del mas. Un estudi de cas, d'altra banda, que l'autora desenvolupa, per un període cronològic posterior, en un capítol concret del llibre ja esmentat de SAGUER, *Forçats a foc i llum...*, 59-132.

49. D'aquest fet n'ha quedat constància a una tipologia concreta de documents: els denominats quaderns o llibretes de pagaments de terces i ànnes mercès, conservats sobretot als arxius particulars dels amos. Vegeu MOREY, «Un exemple...», 147-148.

contracte juntament amb els seus marits— els feien signar expressament una acceptació de contracte.⁵⁰

De tota manera, són nombrosos els contractes estipulats davant notari que porten alguna referència a pactes verbals anteriors i, fins i tot, les anotacions manuscrites en poder dels amos o dels propietaris que evidencien que els arrendaments començaven en molts casos abans de l'escriptura pròpiament dita.⁵¹ Una forma de procedir que torna a ésser il·lustrativa, de fet, pel que fa a les pautes de conducta i les normes no necessàriament escrites que guiaven les relacions entre amos i senyors. I, altrament, de la pervivència dels codis de confiança i la cultura del contracte en el món rural, i la seva simbiosi, fins a dates recents. És evident que, malgrat que els contractes se signessin per períodes curts de temps (generalment, per dos anys o tres, quatre, sis, vuit o, com a màxim, nou), la renovació era una pràctica habitual. Una qüestió que cal tenir en compte no només per entendre la formació de xarxes d'arrendataris, sinó per posar en relleu que els arrendataris eren, en molts casos, els primers interessats en la salvaguarda de l'equilibri ecològic de les possessions i en la preservació de la sobreexplotació dels recursos.⁵² Entre altres coses perquè seria, al cap i a la fi, la generació venidora la que pagaria les conseqüències que els seus antecessors no haguessin estat, en aquest sentit, uns «bons conradors»; no ja només pels propietaris, sinó també pels pagesos que depenien per a la seva subsistència que els contractessin com a mà d'obra assalariada. De fet, entre la documentació consultada, tampoc no hi manquen exemples sobre les males pràctiques dutes a terme per alguns arrendataris; qualificats en aquests casos de «mals conradors». Com queda reflectit, per exemple, en algunes publicacions de les darreries del segle XIX entre les quals hem seleccionat el periòdic socialista *El Obrero Balear*, que en un article publicat el 1904 arriba a responsabilitzar, fins i tot, els arrendataris i els majorals de les possessions del terme municipal de Marratxí de l'atur jornalero:

50. És el cas, per posar-ne només un exemple, del que feu Bartomeu Desclapés i Puigdorfila el dia 13 de setembre de 1778 davant el notari Joan Baptista Convidat amb dues conductores: Rafela i Margarita Monjo, la primera muller de Rafel Estelrich i la segona de Sebastià Estelrich. Ambdues es comprometeren (com a *madones*) a respectar els pactes del contracte de la possessió de Son Campfullós del terme de Santa Margalida que el 1772 el propietari havia signat a favor dels seus marits respectivament (ARM, P. 3794, f. 175-176).

51. Una pràctica que sovint queda també reflectida en els mateixos contractes d'arrendament amb anotacions semblants a la que reproduïm a continuació: «Mes es pacte que per quant se fa innecessària amb motiu del present nou arrendament la restitució dels estims del dit Predio que rebereu al ingrés al anterior arrendament del mateix que ha de finalitzar als set de Setembre primer vinent, per tant y a fi de evitar infructuosas diligencias de restitució y nou entrego de dits estims, sera de la obligació de vos dit conductor el verificarla a la fi del present [...]». En aquest cas, obtinguda del contracte d'arrendament de la possessió de Son Fortesa estipulat el 2 d'abril de 1823 per Dona Dioníssia de Salas i Boixadors, marquesa vídua de la Romana, a favor de l'honor Miquel Sales (BPM, Arxiu Rosselló, carpeta d'arrendaments, sense numerar).

52. JOVER i PONS, *Possessions, renda de la terra...*, 227 i s.

El no encontrar trabajo en este pueblo, los campesinos, no es que no lo haya, sí lo hay y en tiempos pasados lo había siempre sin necesidad, salvo raras excepciones, de tenerlo que buscar en otra parte, pero ahora los amos que tienen arrendadas las fincas a los señores, no satisfechos en explotar a los pobres jornaleros y matarlos de hambre, también explotan a las tierras en perjuicio de los propietarios y la explotación consiste en que a la tierra no se le hace todo el trabajo que necesita, como en otros tiempos se venía haciendo. A los predios sólo cultivan sus exterioridades y se les da todo el abono necesario, pero en el interior, que los ojos de los propietarios no ven ni penetran, lo que allí és, que existe el abandono en un estado que da lástima [...]. Pues a mi entender la miseria en que se halla sumida la clase proletaria de ese pueblo es debido al egoísmo feroz de amos y mayoresales que por no cultivar los terrenos tal como se merecen, nos vemos obligados a buscar trabajo en otras partes...⁵³

Des d'una altra perspectiva, la successió en el temps d'una mateixa família en el conreu d'una possessió és cabdal per entendre que, en una societat en la qual només sabia llegir i escriure un percentatge reduït d'arrendataris, els coneixements propis de l'ofici es transmetessin oralment de pares a fills.⁵⁴ Fins a principis del segle XX la majoria tot just coneixien els nombres i molts tan sols no sabien escriure el seu nom. En conseqüència, els coneixements agronòmics i els usos i costums propis del camp, com succeïa també en altres professions, es transmetien generacionalment a través de l'observació directa.⁵⁵ Els amos aprenien sovint l'ofici dels seus avis o dels seus pares, i els fills portaven treballant, generalment des de ben petits, en alguns dels múltiples quefers propis de la possessió o, si més no, havien observat molt directament les tasques realitzades pels missatges i els jornaleros, molts dels quals solien conviure a la possessió amb la família dels amos

53. Text compilat per I. PEÑARRUBIA I MARQUÈS, *Mallorca davant el centralisme (1868-1910)*, Barcelona, Curial, 1980, 10.

54. Aquest tema va ésser tractat de forma més extensa en dos treballs anteriors en els quals es comparava la tipologia dels documents generats pels terratinents i els pagesos. Posarem de manifest que la manca de pràctica de la majoria d'amos a l'hora d'escriure és un element a tenir en compte per entendre les diferències que presenten les distintes tipologies documentals conservades en els arxius familiars dels uns i dels altres. Vegeu, A. MOREY, «Les comptabilitats nobiliàries: el cas de la noblesa mallorquina als segles XVIII i XIX», dins SAGUER, JOVER i BENITO, *Comptes de senyor, comptes de pagès...*, 171-194; MOREY, «Un exemple...», 147-170.

55. Sobre les dificultats que hi hagué fins ben entrat el segle XX perquè els fills de les famílies pageses acudissin a l'escola, vegeu la tesi de B. ORELL VILLALONGA, *Alfabetització i escolarització al món rural mallorquí, 1860-1930*, Palma, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears, 1999. Així mateix, un treball posterior del mateix autor: B. ORELL VILLALONGA, *Llegir i escriure al món rural mallorquí, 1860-1930*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 2008. En aquest sentit, l'exploració dels quaderns que s'han conservat sobre la família Calafat de Son Torrella, han aportat informació qualitativa. Vegeu MOREY, «Un exemple...», 147-148.

pròpiament dits.⁵⁶ No obstant això, malgrat que l'aprenentatge comencés quan eren nins, a l'hora d'arrendar per primera vegada en nom seu, solien iniciar-se amb possessions petites o amb terres d'entitat menor i, sovint, algú de la família –en general el pare–, els feia de fiador i, per així dir-ho, també de supervisor, ja que normalment també es comprometia per contracte a respondre pel fill si aquest cometia errors fruit de la seva manca d'experiència.⁵⁷

Per tal de resoldre desavinences s'interpel·lava habitualment la bona voluntat, l'harmonia i la confiança entre les parts. Però, en algunes ocasions, s'iniciaven plets que podien acabar amb el desplaçament dels arrendataris o, en el cas que aquests poguessin demostrar que s'havien comportat com a *bons conradors*, amb l'obligatorietat imposada als propietaris d'haver-los de tornar a admetre.⁵⁸ Les desavinences sorgien quan alguna de les parts al·legava que s'havia contravingut la norma; ja fos el contracte pròpiament dit o els codis de conducta no escrits. Dit d'una altra manera, els usos i costums, alguns dels quals podien variar en funció de la introducció de nous conreus, del fet que la demanda de determinats productes sigui més elevada o menys, l'evolució del cost de la mà d'obra, la correlació de forces entre propietaris i conductors, etc.

Per acabar, volem subratllar que malgrat que a partir dels contractes pròpiament dits resulti certament difícil esbrinar els possibles significats de la convenció genèrica *conrar a ús i costum de bon conrador*, altres fonts coetànies (testimonis literaris, desavinences, correspondència, etc.) suggereixen que podria fer referència a un codi de conducta, acceptat encara que no necessàriament escrit, entre les dues parts (senyors i pagesos). Per això plantejem la possibilitat d'entendre la prescripció no només com una indicació de caràcter agronòmic, sinó com una norma social basada en un codi d'honor que, si s'incompleix, obliga

56. Aquestes pràctiques han estat constatades per diversos estudiosos. Entre d'altres per MOLL, «Las redes familiares...». Altrament, en el llibre d'A. MARQUÉS LUIS i P. SALES VIVES, *Les possessions de Pollença*, Pollença, El Gall, 2003, abunden les referències sobre el particular. D'altra banda, D. Pons en les seves exploracions sobre les pautes de comportament dels amos de les contrades de Campanet, Selva i Inca (que amablement ens ha deixat consultar) n'aporta nombrosos exemples. Per la nostra banda, ho hem pogut documentar a través de l'anàlisi més detallada dels padrons de població del municipi d'Alaró i d'altres referències més qualitatives.

57. En aquest sentit, interessa portar a col·lació el contracte signat el 2 d'octubre de 1817 d'una porció de terreny denominada ses Vinyes, de pertinences de la possessió de Bendinat, a favor de Jaume Roca i Berga, fadrí, fill de Martí i de Maria, que aleshores tenia menys de 25 anys (encara que més de 7 com es fa constar en el document com a mer formulisme), al qual, per la seva curta edat i la relativa poca experiència, son pare li dona el consentiment exprés i l'aprovació i es compromet, davant el mateix notari, a respondre per tots i cada un dels pactes que en el futur el seu fill pugui incomplir (ARM, R-956, f. 296-98).

58. Algunes d'aquestes desavinences s'han conservat en la secció de l'Audiència de l'Arxiu del Regne de Mallorca; d'altres, als arxius dels municipis als quals pertanyien les possessions; i, un extracte d'algunes de les més recents figuren, fins i tot, en una compilació sobre jurisprudència civil balear. Vegeu L. ZAFORTEZA, *La compilación de 1961 a través de su proceso formativo: antecedentes, documentos y actas*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 1992.

l'infractor a acceptar la sanció corresponent i, fins i tot, a inculpar-se voluntàriament.⁵⁹ A la pràctica, un codi d'honor serveix per reduir conflictes mitjançant els mecanismes de la culpa i la vergonya i, sovint, no és necessari definir amb exactitud el comportament adequat perquè les distintes parts implicades tenen interioritzat com han d'actuar. En el cas que ens ocupa, sembla que tant els amos com els senyors saben quan han contravingut les normes escrites i les no escrites. Són conscients que, en cas de dubte, de la mateixa manera que succeeix entre altres col·lectius, s'han de regir pels usos i costums i, si és necessari, l'infractor del codi ha de reconèixer públicament el seu error. I això és el que hem pogut comprovar, de fet, a partir de la documentació conservada en un arxiu particular sobre les desavinences que arran de la collita d'oli d'un any concret (1754-1756) se suscitaren entre un propietari (Pedro Net) i un dels seus majorals (Domenge). En un moment donat, les discrepàncies motivaren que el senyor perdés la confiança que tenia dipositada en el majoral i prescindís dels seus serveis. No obstant això, una vegada comprovats els comptes i tota la documentació relacionada amb la collita, s'adonà que s'havia equivocat i va reconèixer, per escrit, que havia pogut causar greus perjudicis morals a l'inculpat. Per això, aconsellat pel seu confessor i altres persones «doctes», considerà oportú expedir un document mitjançant el qual feia públic que restituïa la «bona fama» i estimació al seu antic majoral:

Havent jo dit Dn Pedro reflexionat ab las circunstancias dels fets de ditas pretensions y haventlo comunicat ab differents personas doctas y de recta consciencia [...] de molt bon grat y certa ciencia y espontanea voluntad dich y declarar que [...] averiguat la veritat de tots las sobreditas diferencias y suposats enganys de los mencionats comptes, que estos estaven molt legals y arreglats a la veritat del fet, sens que en ells omitis el dit Domenge de

59. En aquest context, ens han resultat d'un interès especial diversos treballs de l'àmbit de la denominada economia moral –definida seguint K. PÉREZ DE ARMIÑO, «Economía moral», dins *Diccionario de acción humanitaria y cooperación al desarrollo*, Barcelona, Hegoa - Icaria, 1996–, com ara el conjunt de mecanismes de solidaritat comunitària i ajuda mútua basats en les relacions socials de reciprocitat pròpies de les societats agrícoles tradicionals orientades a satisfer les necessitats bàsiques de tota la comunitat. Un àmbit en què mereixen, sens dubte, una menció especial els treballs pioneres d'E. P. THOMPSON, *Tradicición, revuelta y conciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*, Barcelona, Crítica, 1979; E. P. THOMPSON, *Costumbres en común*, Barcelona, Crítica, 1995; i l'aportació més recent de J. ELSTER, *Tuercas y tornillos*, Barcelona, Gedisa, 2003. Fins a dates relativament recents, nombrosos grups han actuat d'acord amb els principis descrits per Thompson. En concret, i per no defugir de la temàtica que ens ocupa més directament, el col·lectiu d'arrendataris i parciers, tant de les Balears com d'altres regions. N'és un exemple el de l'Horta de València, que, com s'ha demostrat en diferents treballs de MODESTO, *A ús i costum de bon llaurador...; Tierra y colonos. La gestión agraria del Hospital General de Valencia (1780-1860)*, València, PUV, 2008; i «Costumbre y coacción social. La formación del arrendamiento rústico valenciano (1880-1940)», *Historia Agraria* 51, 2010, 45-80, des de les dècades finals del segle XIX, van aconseguir imposar, almenys en matèria de desnonaments, el costum a la llei pròpiament dita, i, per a això, van emprar la coacció violenta i selectiva sobre les famílies que no s'atenien als codis no escrits.

carregarse de partida alguna [...] per ço Dn Pedro li torna la fama y estimació que li havia dañat en les sobredites veus y que volia pregonar el seu bon porte para resarsirli la sua estimació [...] que las sobre ditas primeras veus del dit Dn Pedro sols eran estat una pura velleidat y que regonexent el dany que havia cuasat o precisat de algun presepte de son confesor feya lo que podia per restituir la fama al dit Domenge [...].⁶⁰

En aquest cas, un *mea culpa* entonat pel propietari que confirma el que apuntàvem sobre els codis de conducta i la seva utilitat per reduir conflictes. D'altra banda, el que es desprèn d'algunes fonts literàries és que tant els amos com els senyors temien ésser reprovats per la societat (i fins i tot per Déu) si no assumien el paper que d'acord amb el seu estatus se suposava que els pertocava exercir. És el cas, per esmentar-ne només un darrer testimoni, del que deixa traslluir un poema,⁶¹ el protagonista del qual és un amo ric que pel fet de no haver ajudat als pobres, com s'hagués esperat que fes un home de la seva condició, tem que la divina providència li envii una mala collita. Sens dubte, una de les pitjors situacions per a qualsevol arrendatari; independentment que a la pràctica fos un *bon conrador* o no ho fos.

4. Recapitulacions

Per tal de concloure, més que insistir en aspectes morals, ens interessa recapitular sobre l'evolució temporal de l'expressió *a ús i costum*. Al nostre entendre, i sense que amb això vulguem dir que els distints sentits mencionats en aquest article no hagin pogut conviure al llarg del temps, el que sembla és que originàriament el significat de l'expressió tenia molt a veure amb la condició genèrica *meliorandum et in aliquo non deteriorandum* dels contractes emfitèutics. Devia servir, probablement, de declaració de principis en relació amb les habilitats i les responsabilitats dels amos i amb les especificitats tècniques genèriques sobre el maneig de les possessions. No obstant això, a mesura que s'hi introdueixen nous usos, s'avança en la reforma liberal i es consoliden les formes d'explotació capitalista, pensem que la referència a aquesta obligació genèrica havia de tenir, cada vegada més, un sentit preventiu que, malgrat tot, perdurà en molts contractes d'arrendament i de parceria fins a la dècada de 1960.⁶² Probablement, perquè les parts implicades eren conscients, al cap i a la fi, que l'expressió invocava un codi de conducta, i fins

60. AMP, Fons Cotoner, registre núm. 187. Document citat per MOREY, *L'ofici dels bons conductors...*, 150.

61. En particular, d'una poesia de Mateu Obrador titulada *Castich*, a la qual fa una menció especial PEÑARRUBIA I MARQUÈS, *Carnaval, codolades...*, i de la qual, per la nostra banda, també ja ens en férem ressò: MOREY, *L'ofici dels bons conductors...*, 150.

62. Tot i que el gruix de la nostra recerca acaba a finals del vuit-cents, la sistematització, fins a mitjan segle XX, dels contractes signats per una família concreta d'arrendataris ens ha permès constatar la pervivència d'aquesta expressió. En particular, els relatius a la possessió d'El Badaluch signats a la dècada de 1950, segons els quals el propietari cedeix les terres en mitgeria a Bernat Calafat i a la seva esposa María Nadal amb la condició que «El aparcerero llevará la finca

i tot d'honor, molt útil en el cas que es produïssin desavinences o discussions sobre formes de procedir no necessàriament escrites.

De la documentació sistematitzada es desprèn que un cop superada la gènesi de les possessions, l'expressió *a ús i costum*, s'inclouïa amb l'objectiu d'assegurar, en qualsevol cas, i independentment de la tècnica agrícola i de l'especialització de cada explotació, o del propi perfeccionament del contracte, que els conductors efectuassin les seves prestacions «a consciència» i vetlessin pel manteniment de les terres i els conreus i per la bona conservació de les cases; sobretot de les dependències agrícoles. Procurant cercar sempre el màxim profit del negoci i evitant, en la mesura de les seves possibilitats, l'aparició de problemes o, en el seu cas, presentant-se a solucionar-los. A l'estil, per dir-ho d'alguna manera, del *pater familias* de tradició romana. És a dir, d'aquell «bon pare de família» responsable i diligent esmentat en el Codi civil espanyol i de la forma de procedir del qual s'esperava que anés més enllà del compliment d'unes regles concretes.⁶³ Una condició que ens consta que també va ésser requerida, per exemple, als *métayer* en els contractes de parceria francesos o en els dels *poderi* de la Toscana.⁶⁴ En definitiva, una demanda de responsabilitat i diligència que, pel que sembla, era també requerida formalment, almenys durant el segle XIX, als llogaters de determinats immobles urbans (cases, tavernes, botigues, molins, etc.), ja que per a aquests casos hem pogut documentar una clàusula genèrica molt semblant a l'exigida als conradors: *a ús i costum de bon inquilino*.⁶⁵

A tall de síntesi, el que volem subratllar és que la documentació explorada suggereix la possibilitat d'entendre l'expressió *a ús i costum* des d'un doble punt de vista: agrari i social. D'una banda, com una norma consuetudinària referida a pràctiques agrícoles específiques (sistema de rotació de conreus, formes d'adobament, d'exsecallar, d'eixermar, etc.), l'incompliment de les quals podia comportar unes sancions concretes i, fins i tot, l'expulsió dels arrendataris de les possessions. Des d'aquesta perspectiva, la clàusula garantia al propietari que es faria tot el necessari perquè les terres rendissin al màxim sense que es deterioressin i, alhora, garantia al pagès que no se li exigiria res més enllà del que estigués estipulat en el contracte o que fos costum a la comarca. D'altra banda, es pot entendre

a uso y costumbre de los mejores cultivadores, dividiendola en cinco sementeras [...]» (AC, document sense classificar).

63. De fet, com s'apuntava a mitjan segle XIX en uns comentaris sobre el sistema de parcel·la a Menorca, es tractava d'un manament que no era susceptible d'una regla física, sinó que era més aviat una qüestió d'ètica i de sentit comú. Vegeu J. SOLER I SIQUIER, *Exposició de lo estado actual de l'agricultura en la isla de Menorca*, Maó, Impremta J. Fabregues, 1857.

64. G. BIAGIOLI, «Els poderi a la Itàlia Central», dins CONGOST, JOVER i BIAGIOLI, *L'organització de l'espai rural...*, 263.

65. Per exemple, en el signat el 30 d'octubre de 1812 d'unes cases botiga i estudis al carrer Plateria de Palma entre els negociants Domingo Fortesa i Joan Aguiló en què es diu textualment: «[...] primerament es pacte que Vd. dit inquilino o los seus hageu de conservar la dita casa a us y costum de bon inquilino bax la pena de pagar tots los danys y perjuisis que se ocasionaran en la matexa [...]» (ARM, R-970, f. 312v i s.).

que l'expressió podia fer referència també a un codi de conducta, a un model de comportament acceptat i sancionat socialment. En definitiva, que tenia una dimensió ètica i moral i estava relacionat amb l'honradesa, la confiança, l'entorn de treball i les relacions socials entre els propietaris i els pagesos, o entre els diferents arrendataris i els altres pagesos o jornalers de la contrada, etc. No obstant això, des d'aquesta perspectiva, el comportament contrari al model no generava unes sancions concretes, encara que podia suposar un rebuig social i una pèrdua de prestigi personal amb conseqüències més a llarg termini sobre la bona i la mala reputació dels amos.

5. Apèndix

TAULA 1
Distribució cronològica dels contractes sistematitzats (1700-1900)

<i>Període</i>	<i>Comarca</i>	<i>Nre. contractes</i>
1700-1750	Serra de Tramuntana	15
	Palma	8
	Raiguer	14
	Pla	10
	Migjorn	8
	Llevant	14
	Total	69
1751-1780	Serra de Tramuntana	15
	Palma	16
	Raiguer	22
	Pla	33
	Migjorn	14
	Llevant	13
	Total	113
1781-1800	Serra de Tramuntana	22
	Palma	19
	Raiguer	13
	Pla	37
	Migjorn	14
	Llevant	11
Total	116	

<i>Període</i>	<i>Comarca</i>	<i>Nre. contractes</i>
1801-1830	Serra de Tramuntana	40
	Palma	21
	Raiguer	17
	Pla	35
	Migjorn	11
	Llevant	26
	Total	150
1831-1860	Serra de Tramuntana	34
	Palma	13
	Raiguer	14
	Pla	12
	Migjorn	48
	Llevant	24
	Total	145
1861-1900	Serra de Tramuntana	12
	Palma	13
	Raiguer	22
	Pla	14
	Migjorn	13
	Llevant	15
	Total	89
Total contractes analitzats		682